Tamás Ferenc

Irodalmunk a középkorban

A tiszatáj diák-melléklete

28.

1995. október

A kezdetek

„Kezdetben teremté Isten az eget és a földet" – hangzanak a jól ismert bibliai szavak Károlyi Gáspár fordításában. Az ember szeretne minden történetet a „kezdetben" szóval elindítani. De hol van a magyar irodalom kezdete? Bármilyen viszonylagos kezdőpont kijelölése is ellentmondások vállalásával lehetséges csupán. Az *irodalom* szó az *ír* tőből származik – kínálkozik a megoldás, hogy az első írásos emlék jelölje ki a kezdőpontot. A *szóbeli (orális)* hagyományt tehát semmisnek tekintsük? A szóbeli hagyományt, amelyből a két homéroszi eposz vagy a Biblia számos könyve sarjadt? Amely tündérmeséink, siratóink, népdalaink, népballadáink termőtalaja és lelőhelye volt? Ezek nem tartoznak bele az irodalomba?

Tudjuk, hogy a magyarságnak a honfoglalás előtt is volt írása (a rovásírás), de ezt hosszabb szövegek rögzítésére aligha használták, az irodalom formája a szóbeliség volt. Ha ragaszkodunk az írásbeliség kritériumához, irodalomtörténetünket a letelepedés és az állam kialakulása előtt nem kezdhetjük. A latin betűs írás tette lehetővé az írott irodalmat – ez az írásbeliség pedig a középkorban túlnyomórészt a közös európai kultúrnyelv, a latin használatával volt azonos, s csak a XVI. századtól keletkeztek nagyobb számban magyar nyelvű írásművek, miközben a latin nyelvűség is fönnmaradt, sőt, a XVIII. században új erőre kapott. (Bessenyei Györgynek az anyanyelv „pallérozását" célzó programja a XVIII. század végén a *latinnal* szemben hirdeti a magyar nyelv fejlesztésének szükségességét.) A *magyar* irodalomnak része ez a hazai latin nyelvű irodalom? Vagy ezt is hagyjuk el? Szent István legendáit, Janus Pannonius költészetét? S kezdjük az irodalomtörténetet az első magyar nyelvű szövegemlékkel, a *Halotti Beszéd*del?

A fölvetett problémákból látható, hogy a kezdőpont kijelölése fölfogás kérdése. Helyesebbnek látszik a *magyar irodalom* történetét kiterjeszteni a nem írott és nem magyar nyelvű irodalmi hagyományra, mintsem öncsonkító módon lemondani értékekről.

A magyar őskölteszet

Ősi költészetünkből egyetlen sor sem maradt fenn, így a kutatók elszórt utalások alapján próbálnak meg fogalmat alkotni magyar nyelvű epikus és lírai költészetünk első fázisáról. Anonymus tudós szerzőként elutasítólag szól ugyan a szájhagyományról a XIII. század elején keletkezett *Gesta Hungarorum* (A magyarok cselekedetei) című munkájában, megjegyzése azt bizonyítja, hogy ez a hagyomány még az ő korában is eleven lehetett. Így ír: „Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekeiből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és illetlen dolog volna."

Az Anonymus által említett *regösök* (latinul *joculatorok*) hivatásos énekmondók voltak, akik hősi énekeket költöttek és adtak elő. Témáik a nemzetségi eredetmondák, az új területek megszerzése és az egyes vezérek hőstettei lehettek. Ezekből a történetekből néhányat ismerünk a krónikaírók műveiből: a turulmadártól származás mitikus

---

Részlet a szerző *Magyar irodalmi kalauz Szent István intelmeitől Petőfiig* című, a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelenő könyvéből.

történetét, a csodaszarvas-mondát, a fehér ló-mondát, Lehel és Botond történetét – az ősköltészet formai sajátosságait, művészi értékét azonban a tartalmi összefoglalókból nehéz kikövetkeztetni. Irodalmáraink régi fájdalma, hogy ez az ősi költészet elveszett. A XIX. században, a romantika korában hallatlan buzgalommal kutatták az ősköltészet nyomait, próbálták meg rekonstruálni az elveszett „ősi eposzt" (ugyanilyen törekvések vezették a finneket és az észteket, és sikerült is gazdag epikus költészetre bukkanniuk; ezekből állították össze a *Kalevalát* [1833], illetve a *Kalevipoeget* [1857–1861]). A nemzeti tárgyú, hősi epika „pótlására" tervezett Csokonai *Árpádiász* címen honfoglalási eposzt, írta meg Vörösmarty *Zalán futása* címmel a maga honfoglalási eposzát, Arany *Naiv eposzunk* című tanulmányában kutatta ősi epikánk nyomait és eltűnésének magyarázatát, s költemények sorával kísérelt meg nemzeti, történelmi tárgyú epikát létrehozni (a hun–magyar mondakörből merítő *Buda halála*, valamint a tervezett, de el nem készült *Csaba-trilógia* tartozik ide).

Miért nem maradt fönn a honfoglalás előtti korból, illetve a középkorból hősi epikus ének? A hagyományos magyarázat, amely szerint „a keresztény papok századokon át kérlelhetetlenül pusztították ősi nomád kultúránk hagyományait, így hősi énekeinket is" (Képes Géza) – nem kielégítő megoldás. Az egyház valóban igyekezett visszaszorítani a pogány tradíciót, s a pogánylázadások és azok elfojtása jelzi, hogy kemény és sokszor véres küzdelem folyt „régi" és „új" között. De a kultúrtörténet számos példával igazolja, hogy virágzó, eleven hagyományt csupán hatalmi-ideológiai eszközökkel nem lehet eltüntetni. Nem kielégítő magyarázat az sem, ha történelmünk nagy pusztításaira, a tatárjárásra és a török uralomra hivatkozunk, bár igaz, hogy fölmérhetetlenül sok kulturális emlékünk semmisült meg ezekben az időszakokban.

Jobban érthetjük a magyarországi jelenségeket, hogyha Európa nyugati népeinek kultúrájára is vetünk egy pillantást. A nagy nyugat-európai irodalmakban a kereszténység előtti mondákat, hősköltemények*et a nemzeti nyelvű lovagi epika rögzítette írásban* a XII–XIII. században, s ennek révén pogány és keresztény, szóbeli és írásos, „népi" és „magas" kultúra nem vált el élesen egymástól, illetve a lovagi költészetben összefonódott. Hazánkban azonban a rendi társadalom kifejlődése később indult meg, mint Nyugat-Európában, s a Nyugathoz viszonyítva nagyobb tempóban és elnagyoltabban zajlott le. Ennek következtében nem jött létre a *lovagság* jómódú társadalmi rétege. Voltak természetesen lovagok, s a lovagi élet elemei megjelentek a királyi udvarban, de viruló lovagi irodalom számára nem volt meg a kellő atmoszféra. Hazánkban a lovagkornak úgy lett vége, hogy nem tölthette be funkcióját: az anyanyelvű irodalom megteremtését és a kereszténység előtti magyar hagyomány összeötvözését a keresztény kultúra elemeivel. Az ősi hagyományt a magyar nyelvű írásbeliség őrizhette volna meg, a szóbeliség rétegében maradva azonban az idők múltával elkallódott.

Középkori műveltségünk korai szakasza
(kb. 1000–kb. 1200)

A latin nyelvű írásbeliség átvétele rendkívüli jelentőségű: ennek révén a magyarság bekapcsolódott az európai kulturális vérkeringésbe, részese lett az egyetemes, szinte minden tekintetben egységes középkori kultúrának. Szent István nagy tette, a kereszténység felvétele teremtette meg a lehetőséget arra, hogy a magyarság a kor szintjén álló, civilizált nép lehessen.

Tudjuk, hogy az új társadalmi rend, a feudalizmus kialakulása, megszilárdulása nagyon hosszú, évszázadokig tartó folyamat volt. A keresztény kultúra meggyökerezését is nagyon lassú, nehézkes, keserves folyamatként kell elképzelnünk. A térítés és egyházszervezés munkáját bizánci papok, valamint Németországból, Franciaországból, Csehországból, Itáliából hívott *Szent Benedek-rendi (bencés) szerzetesek* végezték. A VI. században (529-ben) alapított bencés rendnek Nyugat-Európában is kiemelkedő szerepe volt a civilizáció fenntartásában és fejlesztésében. Jelmondatuk jegyében (*Ora et labora – imádkozz és dolgozz*) erdőket irtottak, magas szintű mezőgazdasági tevékenységet folytattak, őrizték és másolták az ókori műveket, irodalmi tevékenységet folytattak, iskolákat tartottak fent. A bencések Magyarországra is magukkal hozzák a magasabb rendű szellemi élet nélkülözhetetlen tevékenységét: az írást-olvasást, a latin nyelvű kultúrát. Első kolostorukat *Pannonhalmán* alapították (996-ban), s Szent István hatalmas birtokot adományozott a pannonhalmaiaknak. Az évszázad során számos további rendházat alapítottak a bencések (pl. Tihany, Bakonybél, Pécsvárad, Szekszárd), s a megszerveződő püspökségek élére is bencések kerültek. Bencés szerzetes volt az itáliai származású, tudós *Gellért püspök* is, Imre herceg nevelője. A tihanyi apátság alapítólevelében (1055) szerepel az *első magyar nyelvű mondattöredék: „feheruuaru rea meneh hodu utu rea"* (Fehérvárra menő hadútra).

A kolostorok és káptalanok (püspökségek) létrehozásával *iskolák* felállítása is együtt járt, hiszen az egyháznak szüksége volt hazai papságra. Az iskoláztatás az irodalom szempontjából is elsődleges kérdés, hiszen az iskolázott emberek közül kerülnek ki a művek alkotói és olvasói is.

Bár a pannonhalmi apátságnak a XI. évszázad végére már 80 könyve volt, ami komoly *könyvtár*nak számított – az írásos kultúra igen lassú ütemben terjedt. Az írás ismerete ritkaságnak számított, a papságnak is csak a magasabb műveltségű része értett hozzá – adatok bizonyítják, hogy még a XIV. században is volt olyan magasabb rangú pap, aki nem tudta aláírni a nevét. Olvasni persze többen tudtak, de az átlagos latin nyelvtudás az alsó papság körében sem igen terjedt túl a szertartási szövegek megértésén.

Az írásos kultúra terjedésének komoly akadálya volt *a könyv nyersanyagának drágasága* is. Az Árpád-korban még kizárólag állatbőrből készült pergamenből készültek a könyvek, s egy *kódex*hez egy kisebb birkanyáj bőrére volt szükség. A pergament az olcsóbb papír csak később váltja fel; papírból készült legrégibb fennmaradt oklevelünk a XIV. század elejéről való. A kódexeket kézzel írták, s gondosan megrajzolt, kifestett képecskékkel (*miniatúrák*kal) és képpé formált kezdőbetűkkel (*iniciálék*kal) díszítették.

A tömegcikké vált könyv korában nehéz elképzelnünk, milyen drága és ritka dolog volt a könyv a középkorban. Ha azonban ebbe belegondolunk, érthetővé válik, hogy kezdetben csak a legfontosabbnak tartott dolgokat foglalták írásba: az okleveleket és az egyházi szertartáskönyveket: *misekönyveket (missale), zsoltáros könyveket (psalterium),* a mindennapi kötelező papi imákat és olvasmányokat *(breviárium),* különböző *énekeskönyveket*. Ezekhez járultak a szerzetesek lelki táplálékául szolgáló *legendagyűjtemények, elmélkedések, prédikációgyűjtemények.*

Korai legendáink

A középkor sokszínű írásbeliségéből a mi szempontunkból elsősorban azok a műfajok fontosak, amelyek olvasók számára, olvasmány céljából készültek. Ide tartoznak, ahogyan a műfaj elnevezése is mutatja, a *legendák.* A latin legenda szó jelentése: *olva-*

sandó. A legendák szentek élettörténetét, csodáit mondják el, a történetek követendő erkölcsi például szolgáltak; a kolostorokban, együttlétek során olvasták fel őket a hallgatóság: szerzetesek, apácák okulására.

Irodalmunk első legendája a pannonhalmi bencés szerzetes, Szent Mór alkotása (1060 körül keletkezett); két magyarországi lengyel remete, Szent András és Benedek történetét mondja el. Korai legendáink közé tartozik a pannóniai születésű Szent Mártoné, a pannonhalmi bencések védőszentjéé is. (Ez a szent egyébként azonos a franciák által országuk egyik védőszentjeként tisztelt Tours-i Szent Mártonnal.)

István király, Imre herceg és a vértanú Gellért püspök 1083. évi szentté avatása idején jelentkezett az igény élettörténetük írásba foglalására. *Szent István legendája* három változatban is fönnmaradt: ismeretlen szerzőktől az ún. „nagyobb" és a „kisebb", valamint a *Hartvik püspök-féle* változat. A szentté avatás előtt, 1077 körül, Szent László (1077–1095) uralkodása idején keletkezett „nagyobb" legenda Istvánt (1001–1038) jámbor, kegyes, emberséges uralkodónak ábrázolja, aki szent életével érdemelt helyet a szentek között. A „kisebb" legenda kemény kezű, szigorú, erélyes királyként mutatja be hősét – ezt a változatot szerzője már a szentté avatás után, Könyves Kálmán király (1095–1116) megrendelésére írta, akinek korabeli politikai csatározásaihoz ilyen elődre volt szüksége. A Hartvik püspök-féle változat részletesen beszámol István gyászszertartásáról és a szentté avatási eljáráshoz tartozó „felemeltetéséről" (exhumálásáról), a sírnál lejátszódó csodás gyógyulásokról. Hartvik püspök említi először becses ereklyénket, a Szent Jobbot.

Szent István király intelmei Imre herceghez

Szent István királyhoz kapcsolódik a *legkorábbi latin nyelvű emlékünk*, a *Szent István király intelmei Imre herceghez*. Az 1020 körül keletkezett mű az ún. *királytükör* műfajába tartozik. Az elnevezés onnan származik, hogy ezek az írások mintegy tükröt tartanak az uralkodónak vagy a trón várományosának, amelyben az megláthatja, milyennek kell lennie. Az *Intelmek* szerzőjét nem ismerjük – stílusából, érvelési módjából magasan képzett egyházi férfiúra következtethetünk. Azt a feltevést, amely szerint az *Intelmek*et Gellért püspök, a királyfi nevelője írhatta, az újabb kutatások megcáfolták. A mű beszédhelyzete szerint István király szól fiához: „fogadj szót, fiam; gyermek vagy, gazdagságban született kis cselédem, puha párnák lakója, minden gyönyörűségben dédelgetve és nevelve..." Az *Intelmek* világos kompozíciójú: 10 részből áll, tíz követelményt jár körül, így például a katolikus hit megőrzését, a főpapoknak és a főembereknek kijáró tiszteletet, az elődök követésének fontosságát, az igazság, a türelem és az irgalmasság erényeinek gyakorlását. A mai olvasó is elismeréssel adózhat a tudós szerző és a szöveget jóváhagyó király bölcsességének, amikor a szöveg a leendő uralkodót a hatalmi gőg veszélyére figyelmezteti: „a főemberek, ispánok, vitézek [...] legyenek atyáid és testvéreid [...]. Katonáskodjanak, ne szolgáljanak, uralkodj mindannyiukon harag, gőg, gyűlölség nélkül, békésen, alázatosan, szelíden; tartsd mindig eszedben, hogy minden ember azonos állapotban születik, és hogy semmi sem emel fel, csakis az alázat, semmi sem taszít le, csakis a gőg és a gyűlölség." A tanítás külön fejezetben inti a herceget a „vendégek és jövevények" megbecsülésére: „Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek, úgy különb-különb nyelvet és szokást [...] hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli [...]. Mert az egy nyelvű

és egy szokású ország gyenge és esendő." (Kurcz Ágnes fordítása) Az *Intelmek* fontos kortörténeti és gondolkodástörténeti dokumentum. A szöveg szépsége, finomsága, bölcsessége ma is ámulatot válthat ki; nem egy pontja hozzánk is szól.

Szent Imre, Szent Gellért és Szent László legendái

Szent Imre herceg (?–1031), a fiatalon vadászbaleset következtében meghalt trónörökös legendája 1110 táján íródott. A szerző az egyháziakat csodálatba ejtő vallásos magatartás példájaként mutatja be hősét, s művével az akkortájt bevezetett papi nőtlenség (cölibátus) gondolatának kívánt hazai eszményképet állítani. Lehet igazság az Imre hercegről alkotott képben, állapítja meg Györffy György, de a legendaíró a herceg igazi természetét még akkor sem igen ismerhette volna meg, ha történetesen élethű portrét akart volna alkotni, ugyanis az írásmű keletkezésének idején már senki sem élt, aki Imrét személyesen ismerte volna. A szerző az események elbeszélését többször megszakítja, hogy rajongó csodálatának adjon hangot: „Ó, milyen csodálatra méltó az ifjú magatartása, mely a könnyek patakjával fojtotta el a szerelem tüzét, és bár lángot hordozott keblében, nem égett meg annak tüzétől." (Csóka J. Gáspár fordítása)

Az itáliai származású *Gellért püspök* (?–1046) Imre herceg nevelője és tudós teológus volt, s nagy szerepet játszott a nyugati latin kereszténység magyarországi elterjesztésében. Legendája két változatban maradt ránk, s különösen a „kisebb" változat tündöklik kedves, életszerű részletekkel. Csak egyet idézünk: „Az egyházi szolgálatra nagy gondot fordított. Így nyári időben az Úr házába jéggel telt edényeket rakatott, s ezekben az Úr vérének átváltoztatásához palackokat őriztek a legjobb borral, amit csak találni lehetett. Mert azt mondta: »Amit hittel fogadunk belül, érezzük azt kellemesnek kívül.«" (Szabó Flóris fordítása) Szent Gellért pogánylázadás áldozataként vértanúhalált halt. Ennek elbeszélését a nagyobbik legendából idézzük: „Szent Gellért, minthogy alacsony termetű volt, és mert Isten szolgálatában minden erejét kimerítette, kocsin vitette magát. Mikor a pesti révhez jutottak, íme öt istentelen ember, Vata és cinkosai, eltelve a gonosz szellemekkel, amelyeknek magukat átadták, rárontottak a püspökökre, és kövekkel támadtak rájuk. Szent Gellért püspök pedig azokra, akiket kövekkel dobáltak, szüntelenül a kereszt jelét vetette. S Szent István első vértanú példájára [l.: Az apostolok cselekedetei 6–7. rész], Pannónia első vértanúja a földre térdelve hangosan így kiáltott: »Uram, Jézus Krisztus, ne ródd fel nekik bűnül, mert nem tudják, mit tesznek.« Ám azok ezt látva még jobban megdühödtek, nekitámadtak, és kocsiját felfordították a Duna partjára. Ott leráncigálták kocsijáról, taligára rakták, és Kelenföld hegyéről [a mai Gellérthegyről] letaszították. Mivel pedig még mindig lihegett, mellét dárdával átütötték; ezután egy sziklához vonszolták, és agyvelejét szétloccsantották." (Szabó Flóris fordítása)

A *Szent László-legenda* a XII–XIII. század fordulóján keletkezett. A kunok és a besenyők ellen harcoló László király (1077–1095) tettein és kegyességének bemutatásán kívül bőségesen tudósít László nagyváradi sírjánál bekövetkezett csodákról is: „László szentségének hírét hallva egy szegény szűz jött a sírhoz, és kiérdemelte, hogy elvesztett látását visszanyerje; visszakapván testi épségét, akkora lelki jámborság ejtette hatalmába, hogy azt hitték, isteni szellem látogatta meg. [...] És éppen a szentté avatás [1192] órájában egy fiú, akinek keze s lába helyén – minthogy csontjai teljesen hiányoztak – dagadt hústömeg himbálódzott, a szent érdeméből tökéletesen visszanyerte lába s keze

épségét: csont nőtt tagjaiba." (Kurcz Ágnes fordítása) „László királyunk, a magyar lovagkor példaképe, népmondáink hőse, alighanem a legnépszerűbb magyar szent – írja Bálint Sándor –, követendő példaképpé és szent patrónussá válik." László alakjával részletesen foglalkozik a *Képes Krónika* (1358) is. A legendánál későbbi keletkezésű mondai hagyományt dolgoz fel Arany a *Toldi estéje* betétdalában (5. ének); egy másik hagyományra utal Janus Pannonius *Búcsú Váradtól* című versében.

Az egyházi szertartásokhoz kapcsolódó szövegek; a Halotti Beszéd és Könyörgés

Az egyházi szertartásrend *(liturgia)* igen sok vallásos vers írását tette szükségessé. Fönnmaradt korai emlékeink közé tartozik egy Szent Istvánról és egy Szent Gellértről szóló, latin nyelvű rímes vers.

Az egyházi irodalom műfajai közül a prédikáció és az imádság volt az a kettő, amelynek révén az egyház a néppel érintkezett, s mely így a leghamarabb jelentkezhetett magyar nyelven. „A magyar irodalmi nyelv előiskolája a latin ellenőrzése alatt álló szóbeliség volt – írja Tarnai Andor –, első alakítói a tolmácsoló és prédikáló klerikusok (papok), akik [...] ekkoriban egyetlen szavukat sem tartották szükségesnek leírni; még a Miatyánkot és a Credót (Hiszekegyet) sem, mert a legfontosabb egyházi szövegeket és beszédeiket teljes biztonsággal tudták kívülről."

1200 körül keletkezett az első fönnmaradt magyar nyelvű prédikáció, a *Halotti Beszéd és Könyörgés*. Ez a *legrégibb magyar nyelvű szövegemlék*, s ez egyúttal a finnugor nyelvek első összefüggő szövegű nyelvemléke. Latin minta alapján készítette ismeretlen alkotója. A „Sermo super sepulchrum" (Beszéd a sír fölött) feliratú szöveg a bűnbeesés történetének felidézésével a halált mint kikerülhetetlen közös sorsot jeleníti meg: a halott és búcsúztatói nem különülnek el, egyaránt esendőek. A szöveg jól felépített, a mondatok folyamatosan és jól kapcsolódnak, semmi kezdetlegesség sem érződik. Stiláris lelemény, hogy a latin *„morte morieris"* fordulatot *háromszoros tőismétléssel* ülteti át magyarra az ismeretlen fordító: *„halálnek haláláal holsz"*. A tőismétlés *(figura etymologica)* rendkívüli nyomatékot, súlyt ad a kifejezésnek. A túlnyomórészt latin nyelvű kódexet, amelyben a *Halotti Beszéd* fennmaradt, először Pray György, a kitűnő jezsuita történész ismertette 1770-ben (a kódexet első ismertetőjéről Pray-kódexnek nevezik), s még ebben az évben megjelent nyomtatásban a nyelvemlék, Faludi Ferenc olvasatával együtt. Két nagy XX. századi versünk is – Kosztolányi Dezső és Márai Sándor *Halotti beszéde* – felidézi első szövegemlékünket.

A középkor második szakaszának kultúrája
(az 1200-as és 1300-as évek)

III. Béla uralkodásának idején (1172–1196) jelent meg Magyarországon, ragyogó udvari kultúraként, a Nyugat-Európában divatos lovagi kultúra. A lovagi eszmények, szokások később is: II. András (1205–1235), majd az Anjou királyok – Károly Róbert (1307–1342) és Nagy Lajos (1342–1382) – s végül Zsigmond (1387–1437) uralkodásának idején meghatározták a királyi udvar kultúráját. Már volt szó róla, hogy széles középnemesi réteg hiányában nálunk nem alakulhatott ki a *lovagság* mint számottevő társa-

dalmi csoport, hiányoztak a lovagköltők is, s így *nem jött létre a nyugat-európaihoz hasonló, gazdag, anyanyelvű lovagi irodalom*. Bár utalásokból tudjuk, hogy léteztek lovagi témájú verses epikus alkotások (Toldi Miklósról, Zách Feliciánról) – ezek nem maradtak fenn. Néhány népballadánk XIV. századi eredetre vall *(Görög Ilona, A halálra táncoltatott lány, Kádár Kata, Molnár Anna)*, s egyes feltételezések szerint ezek hosszabb epikus énekekből keletkezhettek.

A tárgyalt korszak epikus művészete elsősorban a latin nyelvű történetírói munkákban érvényesült.

Anonymus gesztája

A *geszta* (a latin *res gesta* 'viselt dolgok' kifejezésből) történetírói műfaj, valamely időszak történetét mondja el összefüggő, regényesen kiszínezett előadásban. Az első fönnmaradt geszta Anonymus *Gesta Hungarorum* (A magyarok cselekedetei) című alkotása. Szerzőjének kilétét homály fedi (az *anonymus* szó 'névtelen'-t jelent), saját magát „P. dictus magister"-nek (P.-nek mondott magister) nevezi, s elárulja, hogy „néhai, dicsőséges Béla" király – feltehetően III. Béla – jegyzője volt. Művét az 1200-as évek elején írta. A bevezető szerint a tudós szerző „Magyarország királyainak és [fő]nemeseinek származását" kívánja rögzíteni; a magyarok történetét az őshazától Géza fejedelemig, az államszervezés kezdeteiig tárgyalja. Az őshazát Szkítiával, a magyarokat a szkítákkal azonosítja, s bár fenntartásokkal kezeli a mondai hagyományt, fölhasználja a hitelesnek vélt elemeket. Önkényesen konstruált eseményekkel egészíti ki adatait, kikerekíti a történetet, így például kitalál és színes jelenetezéssel ábrázol egy nagy csatát Kijev alatt magyarok és oroszok között. Árpád fő ellenfele, a Kárpát-medencét uraló Zalán bolgár fejedelem is a fantázia terméke. „A regényes geszta írója nem hitelességre törekvő történetet ír források vagy visszaemlékezések alapján, hanem források híján – vagy nem törődve velük – érdeklődést felkeltő irodalmi alkotást" – írja Györffy György. Anonymus művében lendületesen megírt jellemzések, művészi erővel megrajzolt fiktív harci epizódok, saját korából visszavetített lovagi játékok és lakomák váltják egymást. „Keze alatt a magyar történet színes, fantáziateljes lovagi históriává alakult: fényes hadbavonulások, heroikus győzelmek, bőkezű fejedelmek, hűbéri hatalmukat megalapító nagyurak sora" – írja Szerb Antal *Magyar irodalomtörténet*ében. A *Gesta Hungarorum* 1746-ban jelent meg először nyomtatásban. Vörösmarty a *Zalán futása* című eposzát (1824) Anonymus gesztáját felhasználva írta.

Az Ómagyar Mária-siralom: az első magyar nyelvű vers

Anonymus kortársa lehetett az az ismeretlen egyházi férfiú, aki létrehozta az első írásban megőrzött magyar nyelvű költészeti alkotást, az *Ómagyar Mária-siralom* címmel ismert verset (1200-as évek első fele). Egy külföldön, a XIII. század második harmadában készült latin nyelvű prédikációs kódex (az ún. *Lőveni kódex*) vendégszövegeként maradt ránk. Korai költészetünknek ezt a felbecsülhetetlen értékét nemhogy Balassi vagy Arany, de még Ady Endre sem ismerhette: csak 1922-ben fedezték fel! A Lőveni kódex 1982 óta van magyar tulajdonban (Országos Széchényi Könyvtár).

Az *Ómagyar Mária-siralom* (ÓMS) a maga korában divatos műfajba, az ún. *planctus*ok (siralmak, Mária-siralmak) közé tartozik. A planctusok főként *passiók* betétje-

ként kaptak szerepet, de misén elhangzott énekként, önálló imádságként és ájtatos olvasmányként is éltek. A siralmak egyes szám első személyben szólaltatják meg Szűz Máriát, mintegy belülről ábrázolva a meggyilkolt gyermekét sirató anya rettenetes fájdalmát. A planctusok Máriája nem istenanya, nem a világ királynője, hanem szenvedő ember, földi édesanya. Ennek az emberies Mária-felfogásnak és újszerű Mária-kultusznak a jelentkezése annak a „vallásos, emberi, érzületi forradalomnak" (Martinkó András) a jele, amely Európában a XII–XIII. században zajlik, s amelynek során világi és vallásos költészet összefonódik, integrálódik.

Sajnos, magyar nyelvű Mária-siralmat csak ezt az egyet ismerünk a korból. Szerzője, a latin minták alapján dolgozó magyar alkotó neve ismeretlen. Nem tudjuk, milyen felhasználói kör számára készült a vers. A minták és az ÓMS összevetése arra vall, hogy a magyar vers megalkotója alaposan ismerte a korabeli planctusokat, igen jártas volt a verstan és a stilisztika terén, nagy gonddal, igényesen, tudatosan dolgozott – mindez pedig magas szintű irodalmi élet, lelkesítő példák meglétét feltételezi. Magyarországon azonban ilyenről nem tudunk. Egy bizonyos: a XIII. század elején élt egy magyar költő, aki európai szinten tudott költeményt írni, s ekkorra létrejött az a nyelv, amely immár alkalmas volt egy ilyen teljesítmény véghezviteléhez. Az ÓMS keletkezésével és utóéletével kapcsolatban több a rejtély, mint a bizonyosság, az azonban joggal feltételezhető, hogy nem előzmények nélkül pattant ki a magyar költő-fordító fejéből. A későbbi magyar vallásos költészetben nincs nyoma annak, hogy az ÓMS-t ismerték volna, nincs egyetlen mozzanat sem, amely az ÓMS folytatása, továbbfejlesztése vagy akárcsak megismétlése lenne. Az ÓMS sajnos a magyar költészet folyamán kívül rekedt egészen XX. századi fölfedezéséig.

A magyar fordító teljesítménye csodálatra készteti az olvasót: a latin planctus tartalmi-emberi-érzelmi és formai világát szinte tökéletes hűséggel adja vissza, tartózkodással és emberi természetességgel ábrázolja az anya csak magának szóló, minden színpadiasságot nélkülöző fájdalmát. Joggal nevezi Martinkó András az ÓMS létrehozóját zseniálisnak: az ő kezén a magyar nyelv csodákra képes: „Volék sirolm tudatlan, / siralmol sepedyk, / buol oszuk, epedek"; „Világ világa, / virágnak virága / keserüen kinzatul / vos szegegkel veretül". Az ÓMS bizonyítja, hogy nem a magyar nyelv volt fölkészületlen európai színvonalú alkotásokra, hanem nem bíztak rá megfelelő szintű feladatokat: még közép-európai viszonylatban is elképesztően alárendelt szerepű, alsórendűnek tartott nyelv volt a magyar a latinhoz képest. Mindezt magyar költészetünk és az egész magyar irodalom szempontjából csak sajnálni lehet. De csodálatos Mária-siralmunk *megvan: a miénk.*

(A rész Martinkó András könyvének felhasználásával készült: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben.* Bp. 1988.)

Kézai Simon gesztája

A XIII. század végén, 1283 körül keletkezett Kézai Simon *Gesta Hungaroruma.* Kézai Kun László király (1272–1290) udvari papja volt. A keleti, honfoglalás előtti hagyományokat életmódjában, erkölcsében is feleleventő király érdekeinek megfelelően Kézai a hun–magyar *rokonság* – Anonymusnál is szereplő – eszméjét megváltoztatja, művét a hunok és magyarok *azonosságának* gondolatára építi. Ennek jegyében a mű első része a hunok és Attila (Etele) történetét mondja el részletesen, s a magyar hon-

foglalást mint a hunok (=magyarok) *visszatérését* beszéli el. Ennek az elgondolásnak, amely korábbi német krónikákban már fölbukkant, történeti alapja nincsen, Kézai még csak nem is meglévő mondákat dolgozott át, hun-magyar története kimódolt fikció. A hun-magyar azonosság gondolata Kézai műve révén rendkívül népszerűvé, közhitté vált. „Scripturának [írásos magaskultúrának] ily mérvű átáramlása az íratlan műveltség birodalmába: párját ritkító irodalmi tünemény" - írja Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című munkájában. Arany János több művében is Kézai hun-történetét használja föl *(Rege a csodaszarvasról, Keveháza, Buda halála).*

Emlékiratok

Nem kiszínezett, regényes történet, hanem rendkívül érdekes, élményszerű *útibeszámoló* az a jelentés, amely *Julianus barát* útjáról számol be a pápának (szerzője Riccardus domonkos rendi elöljáró; 1237). Julianus barát a keleten, „Magna Hungariában" maradt magyarok felkutatására indult, s találkozott is velük. A jelentés plasztikus képet rajzol az utazás rendkívüli nehézségeiről, valamint a fölkeresett keleti népekről.

Szintén egykorú beszámoló az itáliai Rogerius mester *Carmen miserabile (Siralmas ének)* című munkája (1243-44), amely címével ellentétben prózai alkotás. Rogerius leírja a *tatárjárás* rettenetes eseményeit, saját fogságát, szökését, majd bolyongását az elnéptelenedett országban. Az irodalmi megjelenítés tekintetében kiemelkedő, elemi erejű, kiváló munka megbízható történeti forrás is. Az elbeszélő és leíró részeket értekező betétek szakítják meg, amelyekben Rogerius magyarázatot keres arra, hogy miképpen válhatott a hatalmas Magyarország a tatárok könnyű prédájává.

A tatárjáráshoz kapcsolódik, ezért itt említjük a *Siralomének a tatárdúlta Magyarországról* című latin nyelvű költeményt (1241-42). Az ismeretlen szerző megrendítő képet fest a mongol invázióról: „Akik ott a porba hulltak, / vaj' ki tudja, hányan voltak? / Alig győzte a két párka, / aki nyújtja, aki vágja / a veszendők fonalát. // Magyarország ennyi vészből / riadtan az égre néz föl, / pusztulás zúg tajtékozva, / mintha csak az őskáoszba / hullna vissza a világ." A szerző a pusztulás végső okaként az erkölcsi romlottságot jelöli meg: „Nem csoda, hogy leverettek, / halálnak prédái lettek, / mert a köznép s a nagyobbak / jó erkölcsöt megrontottak / s bűnben éltek mindenütt." (Vas István fordítása) Az az ószövetségi eredetű felfogás, hogy az ország bajainak igazi oka az erkölcsök romlottsága, végigkíséri a magyar irodalmat: találkozhatunk vele a reformáció korának műveiben, majd Zrínyi eposzában, a *Szigeti veszedelem*ben, később Berzsenyi verseiben és Kölcsey *Hymnus*ában is.

Az új szerzetesrendek

Az 1200-as évek a nyugat-európai vallásos kultúra megújulásának nagy korszaka, a szegénységet hirdető misztikus költő, Assisi Szent Ferenc (1182-1226) és a nagy rendszerező filozófus, Aquinói Szent Tamás (1225-1274) évszázada. Új szerzetesrendek jöttek létre: Szent Ferenc alapította a *ferences rend*et (1209), Szent Domonkos a Prédikátorok rendjét (*domonkosok;* 1216), Boldog Özsébesztergomi kanonok pedig létrehozta a *Pálos-rend*et, az egyetlen magyar alapítású szerzetesrendet (1250 körül).

A ferenceseknek és a domonkosoknak kiemelkedő szerep jutott a középkori vallásos kultúrában. Mindkét rend városokban telepedett meg: itt találhatta meg azokat az

embereket, akik számára mondanivalója volt, akik közül tagjait toborozhatta, és akiktől létfenntartása függött (a szerzetesek koldulásból éltek). Az új rendek meglepően gyorsan növekedtek: a XIV. század elején Európában a domonkosoknak mintegy 600, a ferenceseknek 1400 rendházuk volt; a két rend magyarországi kolostorainak száma csaknem 80. Ebben az időszakban az egyházi műveltség letéteményese ez a két szerzetesrend lett. Gazdag irodalmi hagyományt ápoltak, s mivel az apácazárdák lakói és a prédikációk városi közönsége nem tudott latinul, az anyanyelvi irodalom kibontakozása is az ő tevékenységükkel függ össze. Ez a folyamat a XV. században gyorsul föl, de becses emlékek maradtak fenn a XIV. századból is.

Az 1300-as évek magyar nyelvű alkotásai

Ahogy eddig is láthattuk, *a korai magyar nyelvű irodalom* a latin hajtásaként, *fordítás-irodalom*ként születik meg. XIV. századi magyar nyelvű legendáink is latinból készült fordítások, illetve átdolgozások.

A Szent Ferenc-legenda

Szent Ferenc hazai népszerűségét jelzi, hogy 1370 körül „csudálatos mívelkedete"-ről szóló latin nyelvű legendás történetek egész sorát fordítják magyarra, s ez a gyűjtemény, *az 1430 körül másolt Jókai-kódex az első magyar nyelvű könyv.* A *Jókai-kódex* a délvidéki ferencesek körében keletkezhetett.

Szent Ferenc ifjúkorában kedvelte a *trubadúrok* franciás költészetét, s maga is nagy költő szeretett volna lenni. Vallásos fordulata után, bár alkotott néhány szép költeményt (közöttük a méltán híres *Naphimnuszt*), tevékenységének súlypontja áthelyeződött. „Szent Ferenc költő volt, akinek *egész élete költemény.* Nem is annyira énekmondó volt [...], mint inkább drámaíró, aki saját darabját, elejétől a végéig, képes eljátszani. [...] Szent Ferenc megélte a művészetet" – írja róla századunk angol esszéírója, Chesterton. Szent Ferenc különös és vonzó személyiségét áthatotta a teremtett világ iránti csodálat, a teremtmények testvériségének gondolata és a Teremtő iránti hála. Életét a jézusi elvek: a szegénység és a szeretet tökéletes megvalósításának szentelte. Kultuszának ékes bizonyítéka, hogy szülővárosában, Assisiben, a tiszteletére szentelt templomban egész freskósorozat ábrázolja életének eseményeit (Giotto [1266?–1337] vagy valamelyik kortársának alkotása), Dante (1265–1321) pedig, aki a ferences rend világiak számára alapított ún. harmadik rendjének tagja is volt, az *Isteni Színjátékban* a 18 legnagyobb szent között jelöli ki a helyét (*Paradicsom*, XI. ének; XXXII. ének, 35. sor).

A *Jókai-kódex* egyik bájos történetében Szent Ferenc a madaraknak prédikál: „Igen tartoztok Istennek, én húgim, madarak. És tartozzatok mindenkoron ütet dicsérni a szabadságért, kit vallotok mindenütt repülést, kettős ruháért [...], égnek életi nektek adásáért. [...] És mert sem fonni nem tudtok, sem szőni, de maga ad tinektek és fiaitoknak kellemes öltözést. [Máté evangéliuma 6. 26–30.] Azért igen szeret titeket Teremtő, ki tinektek ezenne jót adott. [...] Ez bódogságos atyának beszédire mend az madarak kezdék megnyitni orrokat, kiterjeszteni szárnyokot [...]. És ő éneklésekvel és mívelkedésekvel mutaták, hogy az beszéden, kiket szent atya mondott vala nekik, sok képpen örvendeznek vala. [...] És azért ő köztük Szent Ferenc csudálatost dicsiri vala Teremtőt." Az idézett szöveg (számunkra) régies stílusán is átüt a fordítás nehézkessége: a fordító a latin nyelvtani szerkezeteket alkalmazta a magyar mondatokra.

A Margit-legenda

Misztikus beállítottság és aszketikus életmód rokonítja Szent Ferenccel Árpádházi Szent Margitot (1242–1271), IV. Béla király (uralkodott 1235–1270) lányát. Szülei fogadalma révén lett apáca, a domonkos rendiek szigeti (ma: Margitsziget) zárdájában élt. Szülei később, politikai megfontolásokból, kétszer is férjhez akarták adni, de Margit ellenállt, kitartott misztikus „égi jegyese", Krisztus mellett. Amennyire ez a legendából megállapítható, az idők során egyre végletesebben utasított el mindent, ami evilági, s egyre erősebb sóvárgással vágyakozott az égi után. 29 évesen sikerült minden földi kötöttségtől végképp megszabadulnia. Latin nyelvű legendáját az 1300-as évek első évtizedeiben fordították magyarra, majd ezt később kibővítették. A ránk maradt szöveget 1510-ben másolta Ráskai Lea szigeti apáca.

A nagy terjedelmű szöveg fő része Margit életmódját, szokásait mutatja be. A legendát olvasva döbbenetes világ tárul elénk: Margit a test bármiféle igényében a tökéletesség elérésének akadályát látja, ezért minden mértéket meghaladó módon sanyargatja testét: ostorozza és ostoroztatja magát, szegekkel kivert kapcát, sündisznó bőréből készült övet visel, súlyos betegsége idején is ellátja összes feladatát. A legdöbbenetesebb azonban az, hogy a tisztaság elemi követelményeinek elhanyagolását is az alázat és önmegtagadás erényének megnyilvánulásaként fogja fel: „Megfürödni pedig vagy az ő lábait megmosni bokáinak fölötte az ő szemérmetességének, tiszta szüzességének miatta, ez őneki mindenestől idegen vala. Tizennyolc esztendeig [...] soha az ő testét meg nem fürösztötte akármely nehéz kórságok után is, kiket gyakorta szenvedett vala." A legpiszkosabb munkák után sem cserél ruhát, télen is ócska rongyokban, szakadt saruban jár, térde dagadt a sok térdepléstől, kezének bőre kirepedezik a munkától. Margit életmódja a középkori aszkézis szélső pontját képviseli, s még apácatársaiban is ellenérzéseket vált ki: „Mit mívelsz te? Akarod te tennen magadat megölni?" Óvakodnunk kell attól, hogy a középkor szellemiségét a Margit-legenda főhősének viselkedése alapján képzeljük el. De a kor viselkedési mintáiba ez is beletartozott, beletartozhatott – ezt is meg kell próbálnunk megérteni.

A Margit-legenda érdemei közé tartozik, hogy szemléletesen ábrázolja a kolostori élet mindennapjait, és sem Margitot, sem társnőit nem idealizálja, így reális képet formálhatunk egy rendkívül problematikus jelenségről. A Margit-legenda hallatlanul érdekes olvasmány.

A Képes Krónika

A XIV. századi (természetesen latin nyelvű) *történetírás* fontos alkotása a Nagy Lajos (1342–1382) számára készült, *Képes Krónika* címen ismert kódex szövegét alkotó krónikakompozíció (1358). Összeállítója és részben szerzője – ahogyan a kutatások újra megerősítették – *Kálti Márk* székesfehérvári őrkanonok, aki több évszázad különböző korokban élt szerzőinek írásait „ollózta össze" *(kompilálta)* krónikájába. A kompilálás a középkorban elfogadott, természetes alkotási mód volt. Kálti Márk egyénisége, írói tehetsége Salamon, Géza és László hercegek viszálykodásának fordulatos, színes előadásában mutatkozik meg.

A krónika 103. részében olvasható az a híres rész, amely elbeszéli, hogy László herceg (a későbbi szent király) hogyan mentett meg egy magyar lányt egy kun vitéztől: „Végül Boldogságos László herceg meglátott egy pogányt, aki a lova hátán egy szép magyar lányt vitt. Mármost Szent László herceg azt hitte, hogy az a váradi püspök leá-

nya, és bár súlyos sebesült volt, mégis nagy sebesen üldözőbe vette azon a lován, melyet Szögnek hívott. Amikor pedig már majdnem elérte, hogy ledöfje lándzsájával, egyáltalán nem tudta, mert sem az ő lova nem futott gyorsabban, sem annak lova nem maradt le egy csöppet sem, hanem mintegy karnyújtásnyi távolság volt a lándzsa és a kun háta között. Így hát Szent László herceg odakiáltott a lánynak, és mondta: »Szép húgom, ragadd meg a kunt az övénél, és vesd magad a földre!« Az így is tett. Ekkor Boldog László herceg távolról eltalálta lándzsájával, s midőn már a földön feküdt, meg akarta ölni. A lány azonban erősen kérlelte, hogy ne ölje meg, hanem engedje el. [...] Szent László herceg azonban sokáig viaskodott vele, s miután elvágta az inát, meggyilkolta. Hanem a lány nem a püspök lánya volt." (Bollók János fordítása) A történetet földolgozta Vörösmarty a *Cserhalom* című művében.

A *Képes Krónika* mint kódex rendkívül gazdagon, 147 képpel díszített könyv. Az ismeretlen festőművész gyönyörű, mívesen kidolgozott alkotásai megközelítik a kor legmagasabb európai szintjét.

Az Anjou-kor kulturális életének nívóját a *Képes Krónikán* kívül a *Magyar-Anjou Legendárium* elnevezésű képeskönyv és a Kolozsvári testvérek szobrai is jelzik. Ekkor alapítják hazánkban az első – bár rövid ideig működő – egyetemet is (Pécs, 1367–kb. 1390).

A középkor utolsó szakasza

(az 1400-as évek és az 1500-as évek eleje)

A késő középkor kulturálisan igen gazdag időszak. Nagymértékben gyarapodik a magyar nyelvű vallásos irodalom, *anyanyelven írt kódexek egész sorát* állítják elő a kolostorokban – s ugyanakkor fölbukkan a humanista irodalom is. A XV. század átmeneti, kettős arculatú időszak. Európa vallásos lázban ég: mindenfelől *eretnekmozgalmak* bukkannak elő, majd megjelenik a *huszitizmus*, készülődik a *reformáció* – s minderre a katolikus egyház a szerzetesi fegyelem megszigorításával, a katolicizmus élénkebb terjesztésével reagál. Divatba jönnek a látványos búcsújárások, körmenetek, misztériumjátékok. Az eretnekek és az egyház vallásos lelkesedése egyaránt az egyre erőteljesebb *világiasság* ellen irányul.

A könyvnyomtatás feltalálása a kultúrában új helyzetet teremt: ha még nem is igazán olcsó a könyv, de sokkal könnyebben lehet hozzájutni. Sajátos ellentmondásként kézzel írott könyveink számának megszaporodása összefügg a könyvnyomtatással is: a Nyugat-Európában kiadott nyomtatott könyvek nagy kínálata gerjeszti a kulturális igényt, s a latinul nem tudó apácák – egyre több az apácakolostor – és a városlakók több és változatosabb olvasmányra vágynak. Fordítják és másolják tehát az újdonságokat: legendákat, az ún. *példák*at (példázat, erkölcsi tanulságot kínáló történet), imákat, prédikác[illegible]kat.

A középkor végi kultúrában feltűnnek a nagy egyéniségek. *Temesvári Pelbárt* (1440–1504) ferences prédikátor és író kitűnően felépített, gondolatgazdag, szemléletes prédikációit nagy *latin nyelvű gyűjtemények*be foglalja. Népszerűségét, tekintélyét műveinek számos kiadása bizonyítja; magyar kódexirodalmunk prédikációs anyagának nagy része az ő műveinek fordításán alapszik.

A magyar nyelvű magyar irodalom első nagy egyénisége is szerzetes. Nevét nem ismerjük; rendjének megnevezésével *Karthauzi Névtelen*ként emlegeti az irodalomtörté-

net. Gördülékeny, élvezetes magyar nyelven fogalmaz: „Ó azért, szerelmes atyámfiai, tanácsot vehetünk az Szentírásnak derekából, hogy minden ember annak előtte készüljön hozzá mind idvességéhöz, mind halálához, mind a hatalmas bíróval való számvetéséhez, míg idő vagyon neki és szabad magával. [...] Addig fizessen adósságáról, míg marhája vagyon [...]. Mert ha az sovány halál eljövend, mind ez fölül mondottakat elvészi embertől, és felette nehéz aztán a másvilágon koldulni az öt bolond szízeknek példájok szerént [...]." A Névtelen írásaiból áll a XIX. század elején előkerült, közel 700 oldalas *Érdy-kódex* (1527). Ennek elején fogalmazza meg a szerző *írói programját* (az első írói program a magyar irodalomban) - *latinul:* „az egész küzdő anyaszentegyház üdvösséges épülésére *népnyelven* való alkotással új lelki táplálékot kívánok [nyújtani]".

Valódi közönségigényt elégít ki a *példa* műfaja. Rémtörténetek, kísértethistóriák, anekdoták, közszájon forgó „sztorik" nagy számban fordulnak elő a példák között, a szóbeliség beárad az írásos kultúrába. Középkori irodalmunk ezekkel a vallásos célzatú, de valójában a köznapi ember tudati világában mozgó történetekkel száll le a szakralitás és tudományosság magas polcáról. Megváltozott a világ, megváltozott, kiszélesült az irodalom közönsége, megváltozik az irodalom jellege. Mindez a középkor lezárulásának jele.

A középkor építészeti és képzőművészeti emlékei

Az államalapítás egybeesik az európai román stílus kezdeteivel; a magyar művészet első korszaka a tatárjárásig tart. E korszakban építették a zsámbéki és a jáki templomot. A XII. század végén épült esztergomi királyi várkápolna már a korai gótika hatását mutatja. A gótikus építészet legszebb magyarországi alkotásai az új szerzetesrendek templomai: a soproni ferencesek (később a bencéseknek átadott) temploma, a nyírbátori minorita (ma református) templom, a pálosok nagyvázsonyi temploma. A tatárjárás után megindult a várépítés. A várak az első időben még lakótornyok (Visegrád, ún. *Salamon-torony*), és ez a várforma a XV. századig kedvelt marad (Nagyvázsony, Sárospatak). Épülnek hegycsúcsokra telepített várak is (Sümeg, Hollókő) és a XIV. század második felében négy saroktornyos várpaloták (Diósgyőr). A XIII–XIV. században fellendül a városi polgárság lakóházépítése is (Buda: Országház utca, Úri utca); számos plébániatemplomot is építenek (Pest: Belvárosi templom; Sopron: Szent Mihály templom). A falu egyházi építészetére továbbra is a román stílus jellemző (Velemér, Vizsoly; ezekben a templomokban szép falfestmények is fönnmaradtak).

A gótikus szobrászat kiemelkedő alkotása Kolozsvári Márton és György *Szent György-szobra* (Prága) és a *Szent László-herma* (Győr). Zsigmond király uralkodásának idejéből rendkívüli értékű és szépségű gótikus szobrokat találtak a régészek a budai várban. A késő középkori táblaképfestészet kiemelkedő alkotói Kolozsvári Tamás *(garamszentbenedeki oltár)* és M. S. mester *(Mária és Erzsébet találkozása; Kálvária).*

🕮 V. Kovács Sándor (vál.): *A magyar középkor irodalma.* (Magyar Remekírók) Bp. 1984.; V. Kovács Sándor (szerk.): *Régi magyar olvasókönyv.* Bp. 1983.; Érszegi Géza (vál. és szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek.* Bp. 1983.; Molnár József–Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek.* Bp. 1976.; Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp. 1988. (Reprint); Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori irodalom. A magyar irodalom keletkezése.* [Bp. 1941.]; Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 1983.; Györffy György: István király és műve. Bp. 1977.; Szűcs Jenő: *Lovagság, kereszténység, irodalom; István király Intelmei – István király állama.* In: Sz. J.: *Nemzet és történelem.* Bp. 1974.; Tarnai Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik.* Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.; Martinkó András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben.* Bp. 1988.; Friedell, Egon: *Az újkori kultúra története I. Középkor, pestis, misztika.* Bp. 1989.; Eco, Umberto: *A rózsa neve* (regény, fordította Barna Imre) Bp. 1989.; *A magyarországi művészet története I–II.* Szerk. Fülep Lajos, Derzsényi Dezső, Zádor Anna. Bp. 1970.; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei.* Bp. 1974.